

Vörndaden av Sankt Henrik i det svenska riket

Den finländska medeltidsforskningens traditionella börda har varit dess alltför strikta begränsning till de moderna riksgrensarna. Om man forskar i medeltiden, då största delen av områdena i nuvarande Finland statligt tillhörde Sverige och kulturellt den breda allmän-europeiska latinska sfären, kan man inte finna grunder för en dylik begränsning.

Fastän man traditionellt i Finland forskat mycket i historiciteten kring S:t Henrik och händelserna anknutna till honom, har man använt ett ganska anspråkslöst källmaterial och koncentrerat sig på frågor som man ansett har antingen lokalhistorisk eller nationalistiskt ”finsk” innebörd. Som en följd av detta har frågorna kring S:t Henrik, såsom utredandet av uppkomsten och spridningen av den latinska legenden eller Henrikskultens utbredning och praxis, fått vänta på en närmare behandling fram till de senaste åren.¹

Trots att S:t Henrik var det egna helgonet i det medeltida svenska rikets östra del och även intog en viktig position i hela riket, har den moderna svenska forskningen, som med beröm satt sig in i frågor kring skandinavisk helgonkult, lämnat Henrikskulten nästan utan uppmärksamhet.² Samtidigt har de finländska forskarna koncentrerat sig på den ”inhemska” historien om Henrik och således projicerat moderna anakronismer på hög- och senmedeltidens historia. En följd av detta är att man har ganska kläna kunskaper om Henrikskulten utanför det medeltida Åbo stift och Finlands nuvarande gränser. Hittills har det viktigaste, om än anspråkslösa, resultatet åstadkommit av K. K. Meinander, som år 1899 utgav den firsidiga artikeln Sankt Henriks dyrkan utom Finland.³ De källomnämningen han hittade har sedermera upprepats i senare forskning utan några nämnvärda nya fynd.⁴

I den forskning som heltäckande granskar Henrikskulten finns två källgrupper som är viktigare än de övriga – man har hittills nästan helt låtit bli att granska dem. Å ena sidan fick utvecklingen och utbredningen av den latinska hagiografen och mirakelsamlingen vänta länge på att bli utforskade⁵ och å andra sidan har de medeltida bilderna av Henrik blivit utan den uppmärksamhet de förtjänar.⁶ Såväl de hagiografiska handskrifterna om Henrik som bildmaterialet om honom hör till helgonets ”officiella” kyrkliga vörndad. Det rör sig alltså om två källgrupper som stöder varandra väl då man vill bilda sig en helhetsbild av Henrikskulten. Emedan jag omfattande har behandlat transmissionen av *Sankt Henriks legend* i mina tidigare verk,⁷ ligger tyngdpunkten i denna studie på att brett granska det tillgängliga bildmaterialet och att införa den nya information detta ger i helhetsbilden av spridningen av Henrikskulten.

Kultens spridning i det Svenska riket

Sankt Henriks verksamhet och martyrdöd, som daterats till mitten av 1100-talet, hör så utpräglad till Åbo stift som omfattade det medeltida Finland, att hans kult även kan tänkas först ha koncentrerats just hit. Hans kyrkliga legend på latin uppstod troligen under de sista decennierna av 1200-talet i kretsen kring biskopen i Åbo⁸ och Henriks liturgi hade helt utformats strax därefter. I Åbo biskopsstift känner man till flera kyrkor, Åbo katedral, kyrkorna i Nousis och Pyttis vilka haft Henrik som *patronus*⁹ liksom många andra bevis på hans ständigt betonade helgonkult. I början av 1400-talet strävade man målmedvetet inom Åbo stift till att göra kulten att mäktigare. Då fick bland annat Henriks ursprungliga viloplats i Nousis en magnifik sarkofag. Redan i slutet av medeltiden vördade man otvivelaktigt S:t Henrik som *patronus* för hela stiftet och för det medeltida Finland.¹⁰

S:t Henriks helgonkult spred sig naturligt från Åbo stift över Bottniska viken till den västra delen av det svenska riket. I Sverige slog tanken om Henriks helighet, som ett parallellt helgon till S:t Erik, igenom rätt tidigt, på 1200-talet. Henrik förekommer i *Erikslegenden* under andra hälften av 1200-talet samt redan på 1290-talet i Upplands- och Östgötalagen. I daterade dokument påträffas S:t Henrik från och med 1340-talet.¹¹ Även handskrifter av Henriks egen legend på latin har på den svenska sidan bevarats i rikligt antal från och med början av 1300-talet. I själva verket finns största delen av de bevarade handskrifterna av *Sankt Henriks legend* i svenska bibliotek och de är otvivelaktigt av svenskt ursprung.¹²

Den liturgiska festen för Henrik firades i Åbo stift naturligtvis enligt graden *totum duplex* både på hans egentliga festdag den 20 januari och på minnesdagen av hans translation den 18 juni. På detta allra festligaste sätt firade man Henrik även i Linköping och Strängnäs. Den nästhögsta graden, *duplex*, hade Henrik i Västerås och kanske förvånansvärt nog även i Uppsala, där hans officiella kult kunde ha förväntats vara av ännu viktigare betydelse. I Skara stift firades hans minnesdag enligt den lägre *simplex* graden.¹³

I många svenska *breviarier* var Henrikslegendens *lectier*, läskapitel, kortare än de finländska och de räckte inte heller hela Henriks *vita* och *miracula*. Detta berodde till stor del på de olika graderna av Henriks liturgiska vörndnad: ju mer vördat ett helgon var i någon kyrkas liturgi, desto längre texter lästes om personen i samband med tidegårderna och desto mer speciell var helgonets liturgi inom ifrågavarande kyrkas krets. På så vis var det naturligt att Henrikstexterna och liturgin som baserades på dem, var som längst inom Åbo stift, i kärnområdet för helgonets vörndnad. Enligt detta blev texterna kortare och liturgin mindre utpräglad i direkt relation till hur långt från Åbo stift man kom.¹⁴

Det förefaller som om Henrik började förekomma i de svenska stiftens liturgi från och med mitten av 1300-talet.¹⁵ Då är det frågan om Henriks huvud- eller vinterfest, som till skillnad från Åbo stift, i Sverige firades den 19 januari. Förändringen av helgonets minnesdag berodde på att den riktiga dagen, den 20 januari, sammanföll med firandet av helgonen Fabianus och Sebastianus, som allmänkyrkligt ansågs viktiga. Henrik lyckades åsidosätta dessa inom Åbo stift, men inom övriga områden

måste Henriks fest däremot flyttas en dag tidigare.

Henriks viktiga ställning som ett allmänsvenskt helgon betonades, då han började räknas till ett av de svenska rikets skyddshelgon, *patroni regni*, under andra hälften av 1300-talet.¹⁶ Under åren 1365 och 1371 var Petrus, Paulus, Laurentius, Erik, Sigfrid, Henrik och Eskil sådana skyddshelgon. År 1396 omnämns i Åbo domkyrkas förteckning däremot Henrik, Erik, Eskil, Botvid, Sigfrid, David, Helena av Skövde samt som en nykomling Birgitta, som nyligen kanoniserats (1391).¹⁷ En i Uppsala uppkommen fest för rikets skyddshelgon utsträcktes till att officiellt omfatta hela Uppsala kyrkoprovins år 1474,¹⁸ men i Åbo firades denna uppenbarligen redan senast från och med år 1412.¹⁹ Här bearbetades de liturgiska textstyckena som hörde till festen så, att Henrik fick en viktigare position än den han ursprungligen hade.²⁰ I senare *breviarier*, *Breviarium Upsalensis* och *Breviarium Strengnensis*, tryckta i Sverige, nämns Henrik som ett av rikets skyddshelgon.²¹

Bildframställningarna som bevis för kultens utveckling

Ehuru handskrifter, som innehöll Sankt Henriks legend och textstycken av helgonets liturgi, lätt kunde sprida sig även på annat sätt än anknutna till helgonkult, kan man genom att följa deras spridning och kopiering få en uppfattning om storleken av det religiösa eller övriga intresset som riktade sig mot Henrik.²² Redan Henrikstexternas pärla, hans legend, har bevarats i förvånansvärt många medeltida textversioner och hans formella liturgiska vördnad var ännu mer spridd. I slutet av medeltiden verkar den ha funnits i alla svenska stift både som en egentlig Henrikskult och som en del av kulten av rikets skyddshelgon. Legendens bevarade texter och liturgin visar tillsammans en liknande bild som de tidigare nämnda festgraderna av Henrikskulten. Linköpings och Strängnäs stift får en ökad betydelse, detsamma gäller Uppsala ärkestift.²³

Genom att kartlägga medeltida handskrifter anknutna till S:t Henrik, Henrik som *patronus*, hans relikier samt skulpturer eller målningar av honom i altarskåp eller i kalkmålningar, har jag i min forskning kring utbredningen av Henrikskulten funnit material i långt över hundra medeltida församlingar.²⁴ Kännedomen om Henrik och hans helgonkult spred sig alltså mycket långt under medeltiden. Av dessa hundra församlingar hörde bara hälften till Åbo medeltida stift, vilket betonar behovet av att verkligen utsträcka forskningen kring Henrikskulten utanför det nuvarande Finlands gränser.

Det har visat sig vara besvärligt att identifiera helgonen i de medeltida kalkmålningarna och altarskåpen. Angående S:t Henrik har man traditionellt förutsatt att den biskop som avbildats i skulpturen eller i målningen bör ha sin baneman som attribut – ofta under sina fötter – så att man med säkerhet kan anse att helheten avser S:t Henrik. Fastän dylika skulpturer eller målningar är säkra fall, berättar de ändå inte närapå hela sanningen.

I den mycket tidiga biskopsstatyn i altarskåpet från Hille och i statyn i Uppsala domkyrka är Henrik t. ex. utan sin mördare, men i båda fallen berättar ett *språkeband*, som adderats till ifrågakvarnande skulpturer, att just dessa avbildar Henrik. Man känner

alltså till material, som otvetydigt visar att S:t Henrik i den kyrkliga konsten har avbildats även utan sin mördare, Lalli. Således är det ett cirkelbevis att förutsätta att det bör finnas ett Lalli-attribut i Henrikskulpturerna. Överlag verkar det vara ett senare tillägg i den finska apostelns ikonografi att göra biskopsmördaren som ett attribut till Henrik. I det här fallet är utvecklingen liknande som i det skriftliga källmaterialet angående S:t Henrik, där mördaren som nu kallas Lalli kommer med först i slutet av medeltiden.

Naturligtvis leder det till en osäker grund ifall man försöker spåra ikonografin kring S:t Henrik bland gruppen av medeltida biskopar bara på basis av allmänna attribut (såsom biskopsstav och bok), men för att få en helhetsbild måste forskningen i ärlighetens namn styra in på denna väg. Emedan S:t Henrik hörde till rikets viktigaste helgon och slutligen var dess särskilda beskyddare, är det klart att många oidentifierade biskopsskulptur eller -målning från det medeltida Sverige kan avbilda honom. Man har försök utreda problemen att identifiera de ikonografiska framställningarna av S:t Henrik genom att mer allmänt granska skulpturernas och målningarnas kontext.

Man kan till exempel ta med den nyaste forskningen som behandlar ämnet: Ingalill Pegelow har gått igenom Sveriges medeltida helgonikonografi.²⁵ Angående Henrik markerar hon en del av sina fynd med ett frågetecken för att beteckna en osäker identifiering. Av alla dessa kan man enligt min mening med största sannolikhet se att det rör sig om Henriksbilder. Skulpturen från Södra Hestra, som Pegelow förhåller sig skeptisk till, är säkert Finlands apostel – det finns till och med en liten Lalli i skulpturen. I altarskåpen från Överselö, Litslena och Övergran har man däremot identifierat de viktigaste skyddshelgonen för de svenska stiftet – utom för Åbo stift. Således kan det okända och bara med allmänna biskopsattribut försedda biskopshelgonet nästan oundvikligen identifieras som S:t Henrik. S:t Nicolaus, som man ofta föreslagit som ett alternativ till Henrik, ter sig ganska underlig i detta sammanhang i dessa skåp. Henrik kan i detta fall inte heller förväxlas med de andra svenska biskopshelgonen.

Av Pegelows osäkra Henriksidentifikationer förekommer biskoparna i Hedesunda, Tortuna och Valö biskopar direkt anslutning till något konungahelgon. På basis av de med säkerhet kända Henrikskulpturerna och tack vare att man känner till de båda helgonens gemensamma legendhistoria vet man att S:t Henrik och Erik mycket ofta förekom tillsammans. Därför är det mycket sannolikt, att helgonparet som föreställer en kung och en biskop kunde avbilda just Henrik och Erik – något annat allvarligt alternativ med grund i det medeltida svenska materialet känner man inte till.

Det återstår bara Spånga kyrkas kalkmålning av alla de Henriksbilder, som av Pegelow tolkats som osäkra. Det är ett gott exempel på ett fall, där Henrik antas förekomma i kyrkans ikonografiska program, men på grund av målningarnas fragmentariska natur och för att de biskopar som avbildats där saknar attribut, kan man inte med säkerhet säga vem av de avbildade biskoparna som är Henrik.

Genom att för första gång insamla och analysera de bevis på medeltida kult (*patronus* omnämningar, relikier och bildmaterial) av S:t Henrik som bevarats utanför Åbo stift i det svenska riket, fördjupas Henrikskultens dimensioner. I samband med att min forskning framskridit har helgonet påträffats inalles 45 gånger i bildmaterialet inom den medeltida kyrkan – i många församlingar till och med flera gånger.²⁶ Siffran

är således mycket högre än den, som angivits i tidigare forskning. I bakgrunden finns dock det faktum att man givit upp den traditionella tanken enligt vilken endast de bilder som innehåller Lalli-attributet med säkerhet kan identifieras som Henrik. Sammantaget verkar S:t Henriks kult ha nått de västra delarna av Bottniska viken inom det svenska riket i mycket högre grad än man tidigare trott. I själva verket överskrider antalet där det absoluta antalet kultbevis som hittats på den finska sidan. I det medeltida Åbo stift finns dylikt material nämligen bevarat i 33 medeltida kyrkor.

Det till antalet största materialet bevarade föremål som tillhör S:t Henriks kult utgörs av altar- eller helgonskåp och skulpturer eller målningar från dessa. Jag känner till 56 sådana skulpturer eller målningar – i från inalles 52 olika kyrkor i rikets olika stift. Förutom problem med identifikationen av skulpturer och målningar kan forskaren inte alltid vara säker på att de helgon som förekommer i skulpturerna och målningarna skulle tyda på ett ökat högaktande av de ifrågavarande helgonen i just dessa kyrkor. Ofta var valet av de på altaren avbildade helgonen dock ett noggrant övervägt val. Så är fallet i till exempel många kyrkor där Henrik förekom både i kalkmålningar och på altaret, ibland dessutom som kyrkans *patronus* eller som relik.²⁷ Ett gott exempel är även det altarskåp som införskaffades till Stockholms Storkyrka år 1468: valet av helgon motsvarade i stort sett kyrkans kor- och altardonationer.²⁸ Även S:t Henrik förekommer i altarskåpet – i kyrkan fanns ett kor tillägnat honom och S:t Erik. Samtidigt visar det till Stockholms Storkyrka ursprungligen införskaffade altarskåpet också avigsidan av forskningsarbetet kring materialet. Skåpet har nämligen på 1500-talet sålts till kyrkan i Österåker, där det med belåtenhet användes i århundraden trots att de helgon som ursprungligen beställts till Stockholm inte helt kunde motsvara den egna kyrkans önskemål.²⁹

I de från medeltiden bevarade kalkmålningarna förekommer S:t Henrik förhållandevis mycket mer sällan än i altarskåp eller som skulptur. Det fanns redan från början färre kalkmålningar än skulpturer och de har också bevarats tämligen dåligt. I många kyrkor är målningarna helt förstörda, i andra åter så illa bevarade, att trots att den del som avbildar Henrik ännu kan finnas kvar är det omöjligt att med säkerhet utreda dess kontext. Enligt för tillfället tillgängligt material förekommer S:t Henrik på kalkmålningar i inalles 24 kyrkor.³⁰ I Härkeberga kyrka förekommer hans baneman Lalli dessutom utan sitt offer.³¹

Ehuru man anskaffade altarskåp och kalkmålningar till kyrkorna på olika sätt och trots att de skiljde sig anmärkningsvärt från varandra både angående kvalitet och innehåll så avbildade de i de flesta fall sin kyrkas viktigaste helgonkult.³² Således visar den rätt så täta förekomsten av bildmaterial föreställande Sankt Henrik även på västra sidan av Bottniska viken att också hans helgonkult hade inverkat starkt på området. Samtidigt representerar de konkreta bilderna, vare sig det är i form av skulpturer eller målningar, den bild kyrkfolket hade för sina ögon och genom vilka historierna om S:t Henrik blev levande.

Alltsedan den karolingiska tiden var det en fast tradition inom kristenheten att varje altare ansågs behöva någon relik. Stundom, rent av oftast, samlades det ändå många olika relikerna på altaret. Emedan relikerna enligt den medeltida uppfattningen direkt representerade helgonet självt, strävade kyrkorna ofta att införskaffa en relik

av ett så viktigt och närstående helgon som möjligt, då relikerna och den ökade högaktningen av ifrågavarande helgon gick hand i hand. Det var ändå inte alltid möjligt att i praktiken anskaffa en relik av kyrkans egen *patronus*.

Ibland förhöll sig det kyrkliga samfund som svarade för helgonets grav mycket negativt och svartsjukt till utomstående försök att bliva delaktiga av helgons glada budskap i form av relik. Fastän det finns indikationer på att kyrkan i Nousis, som från början skötte om S:t Henriks grav och relik, ogärna skulle ha velat ge upp sin ställning på 1200-talet till förmån för Åbo katedral, fanns det inga hinder senare för transporter av Henriks relik. I själva verket verkar biskopen i Åbo tidvis till och med ha idkat handel med sin *patronus* relik.³³

Under medeltiden förefaller Sankt Henriks relik ha rört sig ganska vidsträckt och utan hinder inom det svenska riket. I Åbo stift känner man till tre säkra (Åbo, Nousis och Pyttis) och två mycket osäkra (Kjulo kapell och Laukko) kyrkor, där det funnits en relik av S:t Henrik.³⁴ I Sveriges övriga stift vet man med säkerhet att det funnits en Henriksrelik i Uppsala domkyrka,³⁵ Linköpings domkyrka³⁶ och i Ärentuna kyrka i Uppland.³⁷ Dessutom tillkommer de kyrkor som var tillägnade Henrik: Vittinge,³⁸ Österunda³⁹ och möjligen Örebro.⁴⁰ Även ifråga om dessa kyrkor har det med stor sannolikhet funnits någon Henrikrelik, såsom i de kyrkor som helgats Henrik på östra sidan av Bottniska viken. Emedan alla kända kyrkor helgade S:t Henrik, till honom helgade altare och relik anknutna till honom i svenska riket finns i sådana trakter, där Henrikskulten är känd även genom andra källor, är det sannolikt att relikerna och ställningen som *patronus* tyder på en betonad högaktning av Henrik.

Åbo stifts apostel

I slutet av 1200-talet framträder S:t Henriks kult i Åbo stift så starkt och förekommer i så många källor, att det bakom detta otvivelaktigt redan ligger en längre utveckling. Utarbetandet av den latinska legenden sker under de sista decennierna av 1200-talet.

*Nousis kyrka. Foto: Museiverket.
Nousiaisten kirkko.
Kuva: Museovirasto.*

Man känner även till att en del av Henriks relik flyttades till Åbo i samband med det lokala biskopssätet i slutet av 1200-talet eller vid sekelskiftet 1300. Vid samma tid gjordes S:t Henrik till *patronus* för den lokala katedralen och från den tiden kan man anse att hans kult starkt omfattat hela stiftet. Samtidigt, i slutet av 1200-talet, började man tydligen införliva Henriks dag med de finländska kyrkliga kalendarierna.⁴¹

Sammantaget förefaller det som om S:t Henriks kult var mycket stark redan vid sekelskiftet 1300. År 1300 förekommer Henrik i biskopens i Åbo kontrasingill.⁴² Det första kända daterade dokument som nämner S:t Henriks dag är från år 1335.⁴³ Högaktningen av Henrik verkar ha funnits kvar och framhävts på 1300-talet; på detta finns det bevis t. ex. i och med att ett Henriksrelikvarium införskaffades till Åbo domkyrka⁴⁴ samt i utsmyckandet av Nousis kyrka på 1370-talet.⁴⁵ Traditionellt har man ansett att Sankt Henriks kult skulle ha nått sin höjdpunkt i den östra rikshalvan på 1400-talet, särskilt under Åbo biskopen Magnus II Tavasts period (1412-1450), då biskop Magnus ville betona sin första föregångares ställning som helgon för sitt eget stift.⁴⁶ I slutet av 1400-talet hade Henrikskulten stabiliserats som en av de mest betydande i stiftet. Om detta förtäljer även det faktum att Henrik omnämns bland Svenska rikets skyddshelgon⁴⁷ och att han förekommer som *patronus* på försättsbladet till den för Åbo stift år 1488 tryckta *Missale Aboense*.

Vid sidan av andra källor visar även ett antal bevarade medeltida bilder att högaktningen av Henrik som helgon var mycket utbredd. Träskulpturer som avbildar S:t Henrik har bevarats åtminstone från Ackas, Asikkala, Brändö, Finström, Hammarland, Hollola, Storkyro, Kangasala, Korpo, Lemland, Nousis, Oripää, Pargas, S:t Bertils, Pyttis, Pälkäne, Sääksmäki, Tammela och Tövsala, Uskela, Lillkyro samt Vörå.⁴⁸ Väg- eller altarmålningar föreställande Henrik finns åtminstone i Finström, Hattula, Houtskär, Kaland, Lojo, Virmo, Rymättylä, Salois, Sagu, Tövsala, Urdiala och Uskela kyrkor.⁴⁹

Det är klart att det konsthistoriska – och korrekt identifierade – bevismaterialet för Henriks högaktning representerar bara en bråkdel av den medeltida helheten. Det samma gäller de bevarade handskriftsbevisen angående S:t Henrik.⁵⁰ Genom båda dessa källkategorier är det ändå möjligt att skissera en helhetsbild, enligt vilken S:t Henriks kult mycket stark täckte hela Åbo stift.

Henrik i Uppsala stift

Redan år 1298 uppmanade ärkebiskop Nicolaus (Nils) prästerskapet i sin kyrkoprovins att läsa en särskild mässa över de heliga martyrerna Erik och Henrik.⁵¹ Henrik verkar då ha fått sin ställning närmast som parallellhelgon till Erik och Henriks relik flyttades förvånansvärt långsamt till Uppsala: år 1344 fanns det uppenbarligen inte ännu en enda relik av S:t Henrik i Uppsala katedral.⁵² Strax efter detta verkar S:t Henriks kult ändå ha spridit sig starkt till hela ärkebiskopsstiftet – till och med så, att den i stiftet, enligt det i det senare tryckta *breviariet* firade festgraden *duplex*, mot bakgrunden av de många minnen av S:t Henriks högaktning som bevarats i Uppsalatrakten, verkar förvånansvärt anspråklös.

Senare under medeltiden fanns det åtminstone två altaren vigda åt S:t Henrik i

Uppsala domkyrka: från och med år 1410 ett gemensamt altare för Olof och Henrik, dit det även samlades Henriksreliker och som bildade en egen *prebenda*.⁵³ Det andra Henriksaltaret i Uppsala var från och med år 1472 ett gemensamt altare för rikets *patronus* – Erik, Laurentius, Henrik, Botvid och Birgitta.⁵⁴ Det fanns uppenbarligen Henriksreliker även i anslutning till fyra andra altaren i Uppsala domkyrka.⁵⁵

Uppsala kyrkor har varit föremål för ett större intresse för den tidigare forskningen än till exempel kyrkorna i Linköpings stift. Detta kan ge upphov till en felaktig bild på basis av de i kyrkorna bevarade väggmålningarna och lösöret, till förmån för Uppsala ärkebiskopsstift. På basen av materialet är det numera helt klart att området för en mycket intensiv Henrikskult på medeltiden sträckte sig från Åbo stift via Åland åtminstone till Uppland och vidare till Mälarens stränder. S:t Henriks kult verkar även ha brett ut sig i mycket tidigt i Mellansverige, något som många av de handskrifter⁵⁶ av *S:t Henriks legend* från 1300-talet som där bevarats och kultföremål från samma sekel, indikerar.

Det är även iögonfallande att de allra tidigaste avbildningarna av S:t Henrik från Uppland är mycket tidiga – i själva verket mycket äldre än de som bevarats i Åbo stift. Då Henriksbilden från 1410- eller 1420-talet i Nouis kyrka på östra sidan av Bottniska viken anses vara den äldsta kända bilden av S:t Henrik,⁵⁷ känner man till och med tre äldre skulpturer, som man anser är S:t Henrik, i Uppsala ärkebiskopsstift. Skulpturen av en biskop som tolkats som S:t Henrik i Uppsala domkyrkas sydportal,⁵⁸ har till och med daterats till slutet av 1200-talet eller början av 1300-talet.⁵⁹ En träskulptur från Tuna kyrka, som otvivelaktigt för första gången avbildar S:t Henrik med sin mördare, har däremot daterats till första hälften av 1300-talet eller till seklets mitt.⁶⁰ Henrik i altarskåpet i Valö kyrka har inte sin mördare Lalli som attribut. Skulpturen är dock trovärdigt identifierad som Henrik tack vare skulpturen av Erik, som finns vid hans sida. Altarskåpet är uppenbarligen från 1400-talets första fjärdedel,⁶¹ ungefär från samma tid som de äldsta exemplen av Henriksbilder i den östra rikshalvan.

Angående de bilder av S:t Henrik som förekommer väster om Bottniska viken betonas Uppsala ärkebiskopsstift helt framom de övriga. I själva verket har det bevarats lika många skulpturer föreställande Henrik från stiftets krets som från Åbo stift. I Uppland var nätverket av kyrkor betydligt tätare än i Finland – detsamma verkar gälla bevismaterial angående Henrikskulten. Det var ganska lätt att färdas över Ålands hav och man vet att det fanns hävdvunna kontakter mellan Egentliga Finland och Uppland. Således är det inte förvånande att de bevarade kultföremålen verkar visa att det fanns en särskilt intensiv Henrikskult i hjärtat av det svenska riket, i de områden som bildas av Uppland och Egentliga Finland. Utbredningen av S:t Henriks kult i Uppland kan även bero på att det i trakten bodde folk med ”finskt” ursprung.⁶²

Emedan Uppsala ärkebiskopsstifts tidigaste bevarade minnen av Henrik är från Upplands nordöstra delar, verkar hans kult i början av 1400-talet ha spritt sig till ett större område. I allt fler nya kyrkor beställdes kyrkokonst, där även S:t Henrik förekom. Tydligen avbildades han i de år 1437 utförda kalkmålningarna i Tensta kyrka⁶³ och ungefär från samma tid härstammar även många kalkmålningar föreställande S:t Henrik i Österunda, samt på altarskåpet från Länna, där Eriks och

Henriks Finlandsfärd avbildas.⁶⁴ Från seklets mitt härstammar däremot målningarna i Överselö och Vendel samt altarskåpen i Håtuna och Husby-Sjutolft kyrkor.⁶⁵

1400-talets tredje och sista fjärdedel verkar ha varit den period då Henrikskulten växte starkast i Uppland. Målningarna i Spånga, Listlena och Börje samt altarskåpen i Hammarby, Stockholms storkyrka och Sånge härstammar från seklets tredje fjärdedel.⁶⁶ Mot slutet av århundradet ökade takten: S:t Henrik förekom då i kyrkorna i Övergran, Gamla Uppsala, Kulla, Västra Ryd, Hille, Listlena, Härkeberga, Hedesunda, Junkil, Skellefteå, Ed och Danmark.⁶⁷ Efter detta verkar Upplands kyrkor inte längre ha anskaffat kyrkokonst med Henriksmotiv lika ivrigt som förut. Vid sekelskiftet 1500 förekommer Henrik ännu i altarskåpen i Kårsta och Knivsta samt i kalkmålningarna i Östervåla kyrka,⁶⁸ men jag känner inte till några yngre medeltida Henriksbilder från Uppland.

I ljust av det bevarade materialet verkar Henrikskulten i Uppsala ärkestift ha haft en stabil anhängarskara från 1300-talet ända till slutet av medeltiden: under hela denna tidsperiod beställdes och framställdes kontinuerligt nya altarskåp, skulpturer och målningar, där Henrik förekom. Särskilt ivrigt verkar detta ha idkats från mitten av 1400-talet framåt. Fastän det bevarande källmaterialet delvis kan inverka på att de nyare tiderna framhävs, verkar stabiliserandet av kulten av det svenska rikets skyddshelgon ha ökat förekomsten av Henrik i den kyrkliga konsten. Emedan S:t Henrik hörde till den speciellt utvalda skaran av rikets skyddshelgon, var det naturligt att visa honom tillsammans med de andra, i fall man ville avbilda denna grupp. En speciellt synlig position verkar Henrik även ha fått via sin kontakt till Erik, Upplands *patronus*.

Förvånansvärt litet material har bevarats från 1500-talet angående högaktandet av Henrik i Uppland. Led hans kult av en eller annan orsak ett bakslag mot slutet av medeltiden? Detta kunde förklara, varför Henriksfestens liturgiska grad är förvånansvärt låg i *Breviarium Upsalense* tryckt år 1496. Man vet dock att det efter år 1500 överlag gjordes mindre katolsk kyrkokonst i Uppsala ärkebiskopsstift än den som daterats till slutet av det föregående seklet.⁶⁹ Man måste dock akta sig för att draga alltför långt gående slutsatser av detta, ty problemen med identifikationen av bildmaterialet och dateringen, samt det faktum att källorna bevarats av en slump, gör bilden oskarp. I varje fall är den bild som skapas genom det bevarade bildmaterialet mycket annorlunda jämfört med den man får av förhållandena i Åbo stift, där det bevarats särskilt mycket skulpturer och målningar föreställande Henrik just från början av 1500-talet.

Österunda är den kanske mest intressanta enskilda kyrkan gällande S:t Henriks kult och bildframställning. Vid sidan av Laurentius var S:t Henrik kyrkans skyddshelgon,⁷⁰ varför en stor del av kyrkans kor är dekorerat med kalkmålningar från 1430-50-talen föreställande Henrik.⁷¹ På korets östvägg finns numera endast en fragmentariskt bevarad bild av S:t Henrik och på dess nordvägg finns målad en hel serie av bilder föreställande Henriks historia. Serien som omfattar sex bilder visar såväl Henriks och Eriks seglats till Finland som Henriks martyrdöd och mördarens skryt inför sitt husfolk efter dråpet. Dessutom föreställer en bild tydligen S:t Henriks underverk. Som helhet visar kalkmålningarna i Österunda att de som planerat bildprogrammet

S:t Henrik och Lalli i Österunda kyrka. Pyhä Henrik ja Lalli Östersundin kirkossa. Foto: Liisa Suvikumpu.

mycket väl kände till *Sankt Henriks legend* eller dess folkliga version – de följde den troget.

S:t Henrikskulten i de övriga stiftet

Vid sidan av de äldsta uppländska Henriksbilderna kan en kalkmålning i Amnehärad kyrka i Värmland höra till de äldsta bevisen för vördnaden av S:t Henrik. Enligt K. K. Meinanders uppgift skulle Petrus, biskop i Skara, år 1323 ha låtit måla ett bildprogram i kyrkan föreställande åtminstone Sankt Dionysios och Olof samt en predikande biskop, som Meinander tolkade som en osäker Henrik.⁷² En så här gammal bildframställning av S:t Henrik är i och för sig inte omöjlig, vilket de tidigaste i Uppland kända Henriksbilderna och de äldsta bevarade handskrifterna av *Sankt Henriks legend* visar.⁷³ En exakt identifikation av målningen som S:t Henrik kräver dock ytterligare bevis.

Bland handskrifterna av *Sankt Henriks legend* kan man påvisa en grupp, som geografiskt begränsar sig till Mellansverige, tydligen till Södermanland. Gruppens tidigaste bevarade texter härrör från 1330-talet. En egen, ganska enhetlig grupp bildas även av handskrifter, som bevarats eller nedtecknats inom Linköpings stift. Många handskrifter som attribuerats till Uppsala stift hör å sin sida till en undergrupp till den sistnämnda gruppen. De handskrifter som tillkommit i Vadstena kloster har bevarats som en egen grupp.⁷⁴

Vid sidan av Åbo var Strängnäs och Linköpings stift i ljuset av sina under senmedeltiden tryckta *breviarier* de enda, där Henriks liturgiska fest firades enligt den högsta festgraden. Tack vare detta faktum samt ett antal bevarade handskrifter av *Sankt Henriks legend*, skulle man kunna förvänta sig att det även finns mycket bildmaterial i dessa stift. Det har dock bevarats ett mycket mindre antal framställningar av S:t Henrik i både Strängnäs och Linköpings stift än i Uppland.

I Linköpings stift känner man med säkerhet till Henriksbilder först från 1450-

talet framåt: sådana är altarskåpen i Södra Hestra, Högsby och Utsätter samt kalkmålningen i Mogata.⁷⁵ Dessutom finns det en uppgift från så sent som år 1580, att man i Vadstena kloster skulle ha haft en målad bild av Henrik.⁷⁶ Det rör sig om Johan III:s försök att än en gång närma sig den katolska läran efter sin fars och brors reformationssträvanden. Emedan det är känt att Johan vistades i S:t Henriks kärnområde i Åbo i egenskap av hertig av Finland, kan man dryfta huruvida han till och med kunde ha hyst ett personligt intresse att stöda just Henriks kult i Linköpings stift och mera allmänt. Det verkar ändå mer sannolikt att S:t Henrik redan länge haft en egen roll i Vadstena, som enligt tradition hade fasta band till det enda klostret i egentlig mening i Åbo stift, det birgittinska Nådendal. Denna tolkning vinner även stöd i många bevarade handskrifter i Vadstena bibliotek. I likhet med Linköping är även de båda Henriksbilderna i Strängnäs stift – altarskåpen i Salem och Sorunda – från andra hälften av 1400-talet.

Alla kända fyra Henriksskulpturer och -målningar i Västerås stift härstammar från den sista fjärdedelen av 1400-talet. De kommer från Tortuna och Stora Tuna kyrkor. I en särskild position är Tortuna, där det bevarats ett altarskåp, en fristående skulptur samt en kalkmålning, som uppenbart föreställer sankt Henrik.⁷⁷ Således förefaller Henrik ha haft en ganska betydande position i det lokala prästerskapets och stormännens, och därmed även i kyrkfolkets, helgonvärld. Enligt Anna Nilsén, expert på kyrkans kalkmålningar som målats 1490–1503, har man i målningarna i Tortuna avbildat en ovanligt stor grupp nationella helgon. Orsaken kan ha varit Sten Sture den äldres personliga intresse för kyrkans dekorerings.⁷⁸ I varje fall är det intressant att upptäcka på vilka olika sätt Tortunas tre Henrikar avbildats. Kalkmålningens Henrik trampar på sin baneman, medan Lalli inte alls förekommer i de två Henriksskulpturerna i Tortuna.⁷⁹ Både den numera ensam stående skulpturen och den i altarskåpet placerade Henrik är ganska stora; de är båda tänkta som en av centralfigurerna i sina skåp.

I stiftet på den västra sidan av Bottniska viken går det att skönja en trend, enligt vilken bildbevisen för S:t Henrik blir mer allmänna under den andra hälften av 1400-talet. Detta kan bero på att periodens kyrkokonst har bevarats bättre till nutiden i förhållande till den tidigare konsten. Dessutom producerades en större mängd kyrkokonst under slutet av 1400-talet i jämförelse med tidigare. För Henriks del inverkar även det faktum att hans kult skulle ha slagit rot inom ett mera vidsträckt område. Förteckningen över Henriksbilder i altarskåp, enskilda skulpturer och kalkmålningar är troligen inte ännu fullständig, men kommer att kompletteras under Henrik-forskningens gång. Ändå visar redan denna förteckning att högaktningen av Henrik fick ett starkt fotfäste i Sverige även utanför Åbo stift.

Henriks och Lallis ikonografi

Bara en bråkdel av de medeltida träskulpturer som avbildar S:t Henrik och hans mördare har bevarats. Även av de bevarade är ett stort antal skadade och det finns inte heller alltid någon säker information om hurdana attribut figurerna hållit i sina händer. Genom att analysera material bevarat både från Sverige och från Finland kan

man dock draga slutsatser rörande S:t Henriks och hans baneman Lallis ikonografi. Man kan även utröna vad konstverkens skapare avsåg och hur publiken upplevde dem.

Det anses att S:t Henriks kult spred sig senast under andra hälften av 1200-talet så att det vid sidan av en stilla utvecklingen skulle ha förekommit starka och målmedvetna försök att utveckla kulten vid sekelskiftet 1300, i slutet av 1300-talet samt under biskop Magnus II Tavasts tid (1412–1450). I detta sammanhang kan man även peka på den tolkning som gjorts på basis av finländsk kyrkokonst: praxis inom bildframställningen av S:t Henrik skulle ha stabiliserats just under biskop Magnus tid under första hälften av 1400-talet. Biskopen stödde Henrikskulten.⁸⁰ Då började nämligen Henriks mördare avbildas liggande under helgonets fötter i det i Finland bevarade bildmaterialet. Som en första bild av detta slag har man tidigare inom den finländska forskningen ansett den stora Henrikskulpturen i Nousis vara; den har daterats till 1410-talet eller till den första fjärdedelen av seklet.⁸¹ I biskop Magnus sigill förekommer stiftets *patronus* just avbildad på detta sätt och detsamma gäller bilden på Henriks sarkofag, som biskop Magnus II Tavast lät framställa för kyrkan i Nousis på 1420-talet.⁸² Flera forskare anser att det först var biskop Magnus som skulle ha lyft fram eller åtminstone befäst Henriks baneman ("Lalli") som ett attribut för helgonet.⁸³ Argumentet är tvivelaktigt redan därför att det inte inom Åbo stift bevarats någon äldre kyrkokonst där Henrik skulle avbildas än den från 1400-talets början. Således rör det sig om ett klassiskt cirkelbevis.

De på den nuvarande svenska sidan bevarade Henriksbilderna i kyrkokonsten visar att hans mördare i verkligheten förekommer som helgonets attribut redan

Nedan, t. v.: S:t Henrik från Oripää kyrka. Alla, vas. Pyhä Henrik Oripään kirkosta.

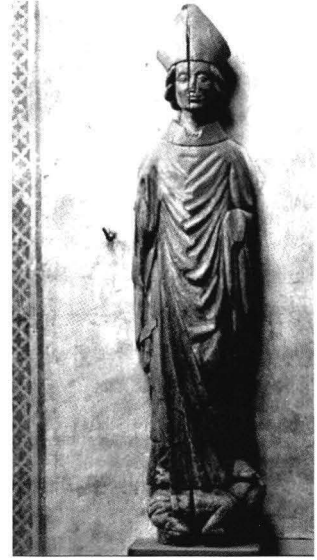
Nedan, i mitten: S:t Henrik, kalkmålning i Lojo kyrka.

Alla, keskellä: Pyhä Henrik, kalkkimaalaus Lohjan kirkossa.

T.h. S:t Henrik i altarskåp från Houtskärs kyrka. Oik. Pyhä Henrik Houtskarın kirkon alttarikaapissa.

Foto: Museiverket. Museovirasto.

*T. v. S:t Henrik från Kangasala kyrka. Foto: Museiverket.
Vas. Pyhä Henrik Kangasalan kirkosta. Kuva: Museovirasto.
I mitten: S:t Henrik från Pyttis kyrka. Foto: Museiverket.
Keskellä: Pyhä Henrik Pyhtään kirkosta. Kuva: Museovirasto.
T. b. S:t Henrik i Tuna kyrka. Foto: Historiska museet.
Oik. Pyhä Henrik Tunan kirkosta.*

långt för Magnus II:s period och före tillkomsten av sarkofagen i Nousis. Bland helgonbilderna från 1300-talet i Tuna kyrka i Uppland finns nämligen en skulptur som otvivelaktigt föreställer S:t Henrik. Den ganska stora och långsträckt skulpturen visar en skägglös biskop som trampar på en hukad manskgestalt; båda gestalternas händer har skadats och saknas, så det finns ingen information om vilka attribut de möjligen kunde ha haft i händerna. Istället har man framhävt hatten, som avbildats på huvudet av den vid biskopens fötter hukade manskgestalten. Detta hänsyftar enligt min åsikt tydligt på det första undret i *Sankt Henriks legend*, där mördaren tog hatten från martyrbiskopens huvud och satte den på sitt eget huvud.⁸⁴ Över huvudtaget känner man från Nordens kyrkor, vid sidan av Henrik, inget annat biskopshelgon, som skulle ha en underliggare som attribut. Sålunda förefaller Tunas biskopsskulptur verkligen avbildat S:t Henrik och vara den äldsta kända bilden av honom.⁸⁵

Skulpturen är betydligt äldre än Magnus II Tavasts episkopat: Carina Jacobsson har daterat den grovt till 1300-talet, i Historiska museets databas Medeltidens bildvärld är den daterad till mitten av 1300-talet. Enligt Ingeborg Wilcke-Lindquist är skulpturen från 1300-talets början och Riksantikvarieämbetets ikonografiska register daterar den till och med till omkring år 1300.⁸⁶ Trots att en datering på basis av enbart konsthistoriska kriterier är osäker, verkar S:t Henrik från Tuna tydligt härstamma från 1300-talet. Således är det fråga om den äldsta kända bilden av Henrik med mördaren som helgonattribut. Då den ifrågavarande skulpturen från 1300-talet härstammar från andra sidan Östersjön i Uppland, är det lätt att tänka sig att man även i Åbo stift skulle ha känt till praxis att så tidigt som i början av 1400-talet visa Henrik i sällskap

med sin mördare. Skulpturen från Tuna är synbarligen gjord i en lokal verkstad någonstans i Mälardalen; det rör sig m.a.o. inte heller om en finsk exportprodukt ifråga om Henrik man känner överhuvudtaget inte till sådana.

De heligas gemenskap

Sankt Henrik har inte i närpå alla bilder haft ett eget attribut, såsom mördaren vid hans fötter, genom vilket det medeltida kyrkofolket och de moderna forskarna med säkerhet kan skilja honom från det otaliga antal andra biskopshelgon inom kristenheten. Det är alltså säkert att många medeltida skulptur eller altartavla som föreställer Henrik har förblivit oidentifierad. Detsamma gäller många skulpturer och målningar som antagligen har Henrik som förebild, men som i brist på bindande bevis förblivit osäkra antaganden. Fastän en biskop utan attribut bland de nordiska biskopshelgonen med stor sannolikhet hänvisar till just Henrik, finns det inom kristenheten ett stort antal andra biskopar, som man kan förväxla honom med då han saknar ett attribut. Särskilt ofta har forskarna tvekat emellan att identifiera en dylik biskop som Henrik eller som den genom kristenheten mycket populära sankt Nicolaus av Myra / Bari.⁸⁷

Man har därför ofta förlitat sig på att identifiera S:t Henrik i de i sin helhet bevarade altarskåpen och kyrkornas kalkmålningar på basis av hur Henrik skulle passa in i den övriga kontexten. Ehuru man då ofta råkar ut på cirkelbevisens gungfly – har särskilt de många gemensamma dragen mellan S:t Henriks och S:t Eriks kult i *Sankt Henriks legend* gett oss orsak att anta, att Henrik och Erik mycket ofta förekommer tillsammans också i kyrkokonsten. Får teorin stöd om man bekantar sig med den kyrkliga konst som bevarats från det medeltida svenska riket?

I det medeltida Åbo stifts område har det bevarats sammanlagt 18 sådana altarskåp, där en skulptur som identifierats som S:t Henrik avbildats tillsammans med andra helgon.⁸⁸ Av dessa förekommer S:t Erik grovt sett i en tredjedel av materialet. Oftare än Henrik – i hälften eller mer än hälften av fallen – förekommer jungfru Maria och Heliga Birgitta i samma kontext som Henrik. Bilden blir skarpare då man granskar de bevarade altarskåpen från övriga svenska biskopsstift, där S:t Henrik och andra helgon är avbildade. Dessa skåp är 27 till antalet – och över 80 % av dem innehåller även S:t Erik, som på västra sidan av Bottniska viken klart lämnar bakom sig Birgitta och Maria, vilka placerar sig efter dem i fråga om antalet avbildningar.

Kontakten mellan Erik och Henrik är alltså mycket tydlig i de bevarade altarskåpen. Även de svårtydda och fragmentariskt kända kalkmålningarna, där Henrik avbildas, förstärker mönstret: på västra sidan av Bottniska viken där Erik och Henrik oftare avbildats tillsammans än i Åbo stift, medan Henrik och hans mördare oftare avbildas tillsammans i Finland. Fastän mördaren Lalli var en känd gestalt även för kyrkofolket på västra sidan av Bottniska viken, verkar han ha haft en mer framträdande roll i Åbo stift – där fanns redan under medeltiden en tydlig och stark folklig tradition gällande mordplatsen, mördaren, hans hustru och deras hemort. Andra stift däremot framhävde, som en av Henriks största dygder, hans nära samarbete med ett mycket viktigare helgon, S:t Erik.

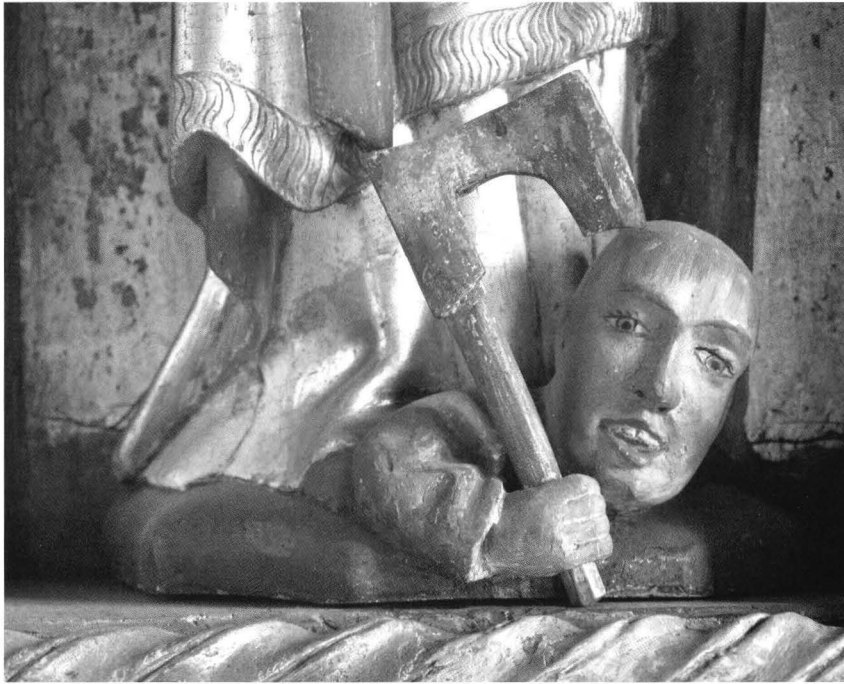
Vid sidan av Erik är Heliga Birgitta och jungfru Maria de överlägset mest i Henriks sällskap förekommande helgonen i de bevarade altarskåpen i det svenska riket. Erik och Birgitta var viktiga helgon i hela riket. Dessutom hade Erik ett nära samband med Uppsala ärkestift och Birgitta, Sveriges kanske viktigaste egna helgon, hörde ihop med Linköpings biskopsstift. Båda områdena var också viktiga för högaktningen av S:t Henrik på västra sidan av Bottniska viken. Jungfru Maria var däremot som Kristi moder en av de mest utbildade gestalterna i kyrkokonsten.

I Åbo stift utgjordes Henriks sällskap, förutom av de redan nämnda helgonen, av Katarina av Alexandria, evangelisten Johannes och S:t Göran, i de övriga stifteten i motsvarande grad av Laurentius, Olof, Maria Magdalena och Johannes. Inalles består förteckningen av allmänkristliga eller bibliska helgon, som överlag var särskilt gärna avbildade i kyrkorna runt om i kristenheten: apostlarna, de viktigaste jungfruhelgonen samt kyrkoäldstarna och de viktigaste martyrerna. Således motsvarar förteckningens innehåll ungefär de helgonlitanior som lästes i de svenska stifteten under medeltiden.

Näst efter de allmänt svenska Erik och Birgitta förekommer, av de nordiska helgonen, Olof, som dock inte är ett lika allmänt par åt Henrik som de nämnda helgonkollegerna, men ändå är ganska allmän – särskilt i Mellansveriges stift på västra sidan av Bottniska viken. Nästefter Olof förekommer de övriga skandinaviska helgonen redan betydligt mindre ofta: av och till finner man Eskil och Botvid, som är *patronus* för Strängnäs stift, respektive Södermanland, Västergötlands och Smålands apostel Sigfrid, men Katarina av Vadstena mycket sällan. Helena av Skövde, David av Munktorp, Torgils av Kumla och salige Hemming i Åbo förekommer i denna kontext bara en gång var. Således stämmer förekomsten av de lokala svenska helgonen med Henrik mycket väl överens med den bild, som skapats av de liturgiska festgraderna i de i Sverige tryckta medeltida *brevarierna*: Uppsala, Linköping och Strängnäs stift markeras naturligt som geografiskt närliggande till Åbo stift.

Angående S:t Henrik själv verkar det inte finnas något gängse sätt att avbilda helgonet: han förekommer alltid i biskopsdräkt och mycket sällan med skägg.⁸⁹ Särskilt inom Åbo stift är hans allmänt förekommande attribut mördaren Lalli, som avbildats förödmjukad vid hans fötter, men inte alltid. Det fanns ändå flera alternativ att avbilda själva helgonet. I det bevarade materialet förekommer han oftast med en biskopskräkla i sin vänstra hand – symbolen för hans kyrkliga status. Då man avbildat Henrik på detta sätt är hans högra hand höjd för att välsigna kyrkfolket. Sällan avbildas Henrik även med biskopskräkkan och en bok i handen – boken symboliserar den nya, rätta läran han förde med sig till Finland. På västra sidan av Bottniska viken är variationen av avbildningarna av Henrik synbarligen större än i Åbo stift. Till exempel i Börje kyrkas kalkmålning har Henrik alla möjliga attribut: han välsignar folket med sin högra hand, håller en bok i sin vänstra hand och biskopskräkkan under armen. Dessutom trampar han på Lalli, som på ett iögonfallande sätt viftar med sin mössa och sin yxa.⁹⁰

Olga Alice Nygren har föreslagit att det äldre sättet av avbilda Henrik skulle ha varit att Henrik har boken i vänster och staven i höger hand. Senare skulle det ha blivit mer allmänt att avbilda staven i vänstra handen medan högra handen höjs i en välsignande gest.⁹¹ Nygrens tes vinner inget stöd i den nuvarande forskningen som

Lalli avbildad på S:t Henrik skulpturen i Knivsta kyrka.

Lalli kuvattuna Knivstan kirkon Pyhää Henrikkiä esittävässä veistoksessa.

Foto: Tuomas Heikkilä.

baseras på ett större källmaterial, ty i de äldsta bilderna av Henrik visas regelbundet den högra handen höjd i en välsignande gest och den vänstra hållande biskopskräklan. Boken som attribut verkar snarare vara ett drag som börjar komma med strax före mitten av 1400-talet och som förekommer sällan som ett av sätten att avbilda Henrik. Det verkar även röra sig om ett drag som är mer betonat på västra sidan av Bottniska viken än i Åbo stift. Däremot kan man fråga sig hur mycket det kan vara fråga om en tillfällighet var man placerat föremålen – antingen i skulpturens höger eller vänster hand.

Banemannens porträtt

Fastän Lalli oftast har bevarats som S:t Henriks attribut i kyrkokonsten inom Åbo stift, var mördaren inte någon oskiljaktig partner även efter att han på 1300-talet och i början av 1400-talet började uppenbara sig för första gången i bilderna av Henrik. I själva verket fattas Lalli som attribut i flera Henriksbilder som varit i bruk och framställt i Åbo stift under 1400- och 1500-talen.⁹² Således är det inte motiverat att i enlighet med tidigare forskning påstå att Lalli var Henriks enda och alltid förekommande attribut från och med början av 1400-talet.

I allt flera fall saknas Lalli i bilderna från de övriga svenska stiftet.⁹³ Då Lalli förekommer som Henriksattribut mer än två gånger av tre i Åbo stift, förekommer han mera sällan än i vart fjärde fall i en skulptur eller altarskåpsmålning på andra håll. Överhuvudtaget förekommer Lalli betydligt färre gånger som Henriks partner på Bottniska vikens västra sida än i Åbo stift. Skillnaden kan inte förklaras i ljuset av olika kronologiska lager i det bevarade materialet eller genom att Lalli till exempel skulle ha saknats bland de importerade tyska verken. Snarare verkar det vara frågan om

S:t Henriks varierande ställning i helgonhierarkin inom de olika stiftet: då han i Åbo stift var ett av de mest centrala helgonen i sin egenskap av officiell *patronus*, förefaller han på övriga håll delvis ha erhållit sin ställning genom att ha varit helgonpar till S:t Erik. I övriga stift igenkändes han genom sitt samband med S:t Erik, med vilken Henrik förekommer i nästan alla de bevarade altarskäpen på västra sidan av Bottniska viken.

Lalli var ändå inte en okänd gestalt på västra sidan av Bottniska viken, vilket hans sparsamma förekomst visar. I ett särdeles intressant sammanhang förekommer han i kalkmålningarna i Härkeberga kyrka.⁹⁴ I taket till kyrkans vapenhus har han nämligen avbildats bland fyra gestalter, som varnar kyrkobesökarna genom sina öden: Adam och Eva – samt Lalli och hans hustru Gertrud (Kerttu). Lalli är lätt att känna igen, ty hans ikonografi baserar sig på det första undret i *lectio* 5 av *Sankt Henriks legend*. I likhet med de flesta andra bilder av Henriks baneman har mördaren, som håller en yxa i sin hand, nyss tagit av sig mössan han stulit av biskopen, och med den följer hans huvudsval. Sålunda varnar Lallis exempel kyrkobesökarna för att resa sig mot den kyrkliga överheten. Samtidigt visar dess enkla och självklara framställningssätt, att de som gjorde upp kyrkans bildprogram ansåg att kyrkfolket självfallet kände till historien om Henrik, Lalli och Kerttu. Detta betonas ytterligare av att S:t Henrik inte alls förekommer i Härkeberga kyrkas bildprogram.

Lalli var alltså i egenskap av attribut och genom Henrikslegenden så bekant för upplänningarna, att hans förekomst ansågs naturlig: han ledde dels tanken till S:t Henrik och fungerade dels som varnande exempel. Samtidigt ger kalkmålningen i Härkeberga som avbildar Lalli och Kerttu viktig tilläggsinformation om utvecklingen av S:t Henriks folkliga kult. Där var den latinska *Sankt Henriks legend* ger en ganska lakonisk och schematisk bild av helgonets martyrskap och mördarens straff, ger den först på 1600-talet upptecknade, ursprungligen muntliga *Biskop Henriks dödsruna* på folkspråk, en mer detaljerad skildring av händelserna. Det är också först *Dödsrunan* som nämner mördaren Lalli vid namn och ger honom en hustru, Kerttu. Då man i Härkeberga målningar, som ett motsatspar till Adam och Eva, direkt har avbildat detta par, förefaller det som om just informationen och scenen ur innehållet i Biskop Henriks dödsruna skulle ha funnits i tankarna hos den som gjorde upp kyrkans bildprogram. I scenen visar Lalli, som återvänt från dråpet på biskopen, för Kerttu det triumftecken han tagit av biskopen.⁹⁵

Biskop Henriks dödsruna har varit före mål för ett livligt intresse inom den finländska forskningen.⁹⁶ Särskilt den nationellt laddade historieskrivningen har velat datera den till tidigast möjliga datum som ett bevis för en finländsk, finskspråkig högkultur. En trovärdig datering av det muntliga källmaterialet har dock visat sig vara omöjlig och en vattentät *terminus post quem non* har varit att *Dödsrunan* nedtecknades först i slutet av 1600-talet, ehuru man allmänt ansett att källan är medeltida. Fastän man även tidigare inom den finländska forskningen kände till Lallimålningen i Härkeberga kyrka, fäste man, enligt min åsikt, inte tillräckligt intresse vid den. Målningarna, som gjorts av Albert Pictor vid mitten av 1480-talet,⁹⁷ utgör nämligen en trovärdig och vattentät *terminus ante quem* även för befästandet av innehållet i *Biskop Henriks dödsruna*.⁹⁸

I de medeltida bilderna avbildades Lalli oftast i mindre storlek än Henrik. Således

såg man skillnaden mellan helgonet och den onda mördaren även av gestalternas storlek. Oftast avbildades Lalli så att han på huvudet hade en iögonfallande mössa eller att han nyss tagit den av sig. I varje fall var det meningen att betona straffet som tillkom biskopsmördaren och att han därigenom blev ett varnande exempel. Det skalliga, blödande huvudet eller den iögonfallande huvudbonaden blev så Lallis främsta kännetecken. Stundom, senast i början av 1400-talet, avbildas på båda sidor av Bottniska viken även det föremål Lalli ansågs ha utfört mordet med; i sin hand håller han yxa.⁹⁹ Trots att yxa inte kan anses höra till någon särskild period eller något särskilt område eller på något vis anses vara det oskiljaktiga kännetecknet för Lalli, förekommer det inga andra vapen i övriga bevarade Lallibilder. Detta är såtillvida intressant att då den äldsta skriftliga källan till dådet, den latinska *Sankt Henriks legend*, som uppgjorts i slutet av 1200-talet, inte nämner något om mordvapnet, beskriver den finskspråkiga *Sankt Henriks dödsruna*, som nedtecknats århundraden senare, följande: Lalli grep sin ”laakari”, dvs. sitt slagsvärd – inte yxa! Man känner dock inte till en Lalli, som utförde sitt onda dåd med svärd, på någon bevarad, medeltida bild.¹⁰⁰

Mot en helhetsbild

Många detaljer i samband med Henrikskulten har ända fram till idag varit ett *terra incognita*. Då man kartlade och samlade de bevarade medeltida bilderna, skulpturerna och altarskåpsmålningarna samt kyrkornas kalkmålningar inom samma pärmar först 850 år efter hans antagna Finlandsfärd,¹⁰¹ finner man till exempel att det ganska digra, bevarade bildmaterialet på den nuvarande svenska sidan av riket varit närapå okartlagt och oanvänt av forskarna. Detsamma gäller den för kulturn väsentliga

S:t Henrik i Myllymäki kyrka. Foto: Museiverket. Pyhä Henrik Myllymäen kirkossa. Kuva: Museovirasto.

latinska *Sankt Henriks legend*, vars bevarade textversioner utreddes vid samma tillfälle.

Genom att förena bildframställningarna av Henrik med det av historie-forskarna traditionellt använda skriftliga materialet och de medeltida handskrifterna, som används inom handskriftsforskningen, kan man skapa en mångsidigare och vidare bild av spridningen av Henrikskulten. Samtidigt har en bredare synvinkel gett ny information även om ikonografin kring Henrik och Lalli.

Fastän den här presenterade synen har visat sig vara fruktbar, vållar den även problem. En del av de av forskarna gjorda identifikationerna av helgonen är osäkra och också en del av de, som anses säkra kan visa sig vara felaktiga. Dessutom ger de slumpmässigt bevarade respektive förstörda av målningarna och skulpturerna en felaktig bild på samma sätt som då man opererar med andra grupper av källor. Det är även säkert att antalet medeltida handskrifter och bilder av Sankt Henrik så småningom ökar och kommer till forskarnas kännedom. Svårigheter uppkommer även då bildframställningarnas geografiska spridning inom till exempel den östra respektive den västra sidan av Bottniska viken inte är felfri. Altarskåpen, skulpturerna och även hantverkarna rörde sig utan hinder längre sträckor än från Mellansverige till Egentliga Finland. Om detta talar flera altarskåp och skulpturer bevarade i Finland sitt tydliga språk: de är av uppländskt eller nordtyskt ursprung.

De geografiska och statliga gränserna är konstgjorda då man granskar spridningen av helgonkulten. Då det är fråga om människors tro och vardagliga liv ur en väsentlig aspekt, kan forskaren inte begränsa sig till att bekanta sig med det religiösa livet inom ett stift eller i ett geografiskt begränsat område. Detta förstärker betydelsen av en kontextbetonad forskning, å ena sidan omfattande tillräckligt stora geografiska områden och å andra sidan i förhållande till kombinationen av olika källgrupper.

Då man granskar bevisen på Henrikskulten i det svenska riket, får det traditionella synsättet, enligt vilket högaktandet av Henrik som helgon i första hand skulle ha begränsats till Åbo stift, inget stöd. Åbo stift framträder nog som ett av kultens centralområden, men i dess kölvatten finns även de viktigaste av stiftens väster om Bottenviken: Uppsala, Linköping och Strängnäs. På detta sätt får man en bild, som via de bevarade handskrifterna av *Sankt Henriks legend*, motsvarar och bevarar den erhållna uppfattningen. De bevarade handskrifterna av den latinska legenden och övriga källor i form av föremål utgör bevis för Henrikskultens spridning i Sverige, men med sinsemellan litet olika betoning. Då handskriftsmaterialet i Linköpings stift betonas i jämförelse med Uppsala ärkestift, eller till och med överskrider detta i antal,¹⁰² hänvisar uppgifterna om *patronus*, relikier, altarskåp och kalkmålningar starkt mot att Uppsala ärkestift och Mälardalen kans ses som ett västra kärnområde för högaktningen av Henrik. Dessutom verkar Henrikskulten har spridits mycket tidigt på båda sidor av Bottniska viken.

Det är såtillvida naturligt att den starka utvidgningen av Henriks helgonkult till Uppland och mer allmänt till Mellansverige, då hans kult betonade och legitimerade kristendomen i rikets östliga delar och tillhörande till Sverige samt gav det hela en historisk förklaring. Samtidigt betonade det Uppsala ärkestifts ställning på samma sätt som den lokala kaniken Ericus Olai i sina egna texter.¹⁰³ Det finns en historisk grund

Heliga Birgitta och S:t Henrik avbildade i altarskåpet i Brändö kyrka. Foto: Museiverket.

Pyhä Birgitta ja Pyhä Henrik kuvattuina Brändön kirkon alttarikaapissa.

Kuva: Museovirasto.

för Uppsalas särställning inom den svenska kyrkan – Uppsala var ju traditionellt ett stöd för kungavalet och det ledande området för kristnandet av rikets östra delar. Därtill – och framför allt – tillkom kultens andliga sida, som naturligtvis inte kände några stifts- eller riksgränser. Då det inte var särskilt trångt bland lokala helgon inom det medeltida Sverige och särskilt inte bland värdefulla martyrer, verkar historien som ändade med Henriks martyrdöd ha känts desto mer tilldragande. Även antalet patronat och relikier anknutna till S:t Henrik ser ut att ha varit lika utspridda på båda sidor om Bottenviken.

Då man dryftar de nya källorna som tillförts forskningen kring Henrikskulten, är det naturligt att beakta att Åbo stift under medeltiden endast hade en tiondel av antalet kyrkor i det svenska riket. Således framstår Henriks helgonstatus förhållandevis betonat på den östra sidan av Bottniska viken. Det är dock tydligt att Henrik inte var ett provinsiellt helgon under medeltiden, utan ett rikshelgon, vars kult starkt omfattade huvuddelen av det svenska riket.

Översättning från finska: Eva Abl.

Fotnoter

¹ Se särskilt Heikkilä, Tuomas, *Pyhän Henrikin legenda*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1039. Helsinki 2005; *Missä et officium Sancti Henrici. Suomen suojelupyhimyksen liturgian keskeiset lauluosat*. Toim. Ilkka Taitto. Helsinki 1998 (i fortsättningen Taitto 1998); Maliniemi, Aarno, *De sancto Henrico*

- episcopo et martyre. Die mittelalterliche Literatur über den Apostel Finnlands. II Legenda nova.* Finska Kyrkohistoriska Samfundets handlingar XLV:2. Helsingfors 1942; Rinne, Juhani, *Pyhä Henrik. Püspa ja marthyri.* Finska Kyrkohistoriska Samfundets handlingar XXXIII. Helsingfors 1932.
- ² Ett undantag är närmast Sven Helander, som nämner Henrik särskilt då han behandlar uppkomsten av kulten av rikets skyddshelgon: Helander, Sven, *Den medeltida Uppsalaalturgin. Studier i helgonlängd, tidegärd och mässa.* Bibliotheca Theologiae Practicae 63. Lund 2001.
- ³ Meinander, K. K., ”Sankt Henriks dyrkan utom Finland”. *Finskt Museum* 1899, 45–48.
- ⁴ Se Rinne 1932; Maliniemi, Aarno, ”Henrik”. *Kulturlexikon för nordisk medeltid.* Band IV. Stockholm 1961, 452–460; Jokipii, Mauno, ”Ruotsin ja Länsi-Suomen lähetyspyhimysten muistoja”. *Suomen Museo* 1989, 61–131; Jokipii, Mauno, ”Ensimmäinen ristiretki Suomeen ja sen lähin jälkimmäinen”. *Muinaisen Kalanti ja sen naapurit.* Helsinki 2003, 300–411; Heikkilä 2005, 113–125; Gummerus, Jaakko, ”Henrik pyhän muistoja Englannissa”. Finska Kyrkohistoriska Samfundets Årsskrift I (1912), 313–318.
- ⁵ Se Heikkilä 2005; Maliniemi 1942. Heikkilä skapar en helhetsbild av handskrifterna och utvecklingen av *Sankt Henriks legend*, medan Maliniemi koncentrerar sig på de bevarade Henrikpredikningarna i Vadstena klosterbibliotek. Taitto (1998) har dessutom rekonstruerat Henriks liturgi.
- ⁶ Se dock Nordman, C. A., *Medeltida skulptur i Finland.* Finska fornminnesföreningens tidskrift 62. Helsingfors 1964, *passim*; Nygren, Olga Alice, *Helgonen i Finlands medeltidskonst. En ikonografisk studie.* Finska fornminnesföreningens tidskrift XLVI:1. Helsingfors 1945, 191–197; Meinander K. K., *Medeltida altarskåp och träsniderier i Finlands kyrkor.* Helsingfors 1908, *passim*. Särskilt Nordmans och Meinanders verk tillför värdefull information om enskilda skulpturer, men de skapar ingen syntes. Nygren däremot strävar till att skapa en helhetsbild, men angående Henrik opererar hon med ett mycket begränsat material.
- ⁷ Se Heikkilä 2005.
- ⁸ Heikkilä 2005, 229–246.
- ⁹ Dessutom anses det att Henrik var *patronus* i Kjulo och Laukko. Se Linna, Martti, ”Suomen alueellinen pyhimyskultti ja vanhemmat aluejaot”. *Vesilähti 1346-1996.* Toim. Helena Honka-Hallila. Jyväskylä 1996, 148–207, här 158-160, 185; Hiekkänen, Markus, *Suomen kivikirkot keskiajalla.* Helsinki 2003, 249; Wallin, Väinö, ”Kirkkojemme suojeluspyhäät”. *Suomen Museo* 3 (1896), 54–76, här 57–58; Rinne 1932, 231–241; Heikkilä 2005, 85-86.
- ¹⁰ Ang. Henriks kult i Åbo stift se senast Heikkilä 2005, 74–108.
- ¹¹ Se Rinne 1932, 263.
- ¹² Ang. en analys och kodikologisk samt palografisk beskrivning av de 52 numera kända handskrifterna och fragmenten av legenden, se: Heikkilä 2005, 268–376. En pågående inventering av de svenska lokala biblioteken och arkiven frambringar otvivelaktigt nya handskrifter av *Sankt Henriks legend*, vilka ytterligare betonar betydelsen av det medeltida svenska rikets västra del för spridningen och kändedomen av legenden.
- ¹³ *Breviarium Skarense.* Nürnberg 1498, kalenderns januaridel. Se även Jokipiis (1989, 102) sammanfattning av flera källor; Heikkilä 2005, 113–117. Ang. Linköping se *Breviarium Lincopense.* Utg. Av Knut Peters. Laurentius Petri sällskapets urkundsserie V:1-5. Lund 1950–1958, (3), 3. Se allmänt även Malin(iemi), Aarno, *Der Heiligenkalender Finnlands. Seine Zusammensetzung und Entwicklung.* Finska Kyrkohistoriska Samfundets handlingar XX. Helsingfors 1925; Taitto 1998, 29. Fastän man med hjälp av tryckta *breviarier* från slutet av medeltiden kan skissera de regionala tyngdpunkterna för den liturgiska vördnaden för ett helgon, är bruket av *breviarierna* inte det bästa möjliga medlet att utreda graden av festlighet. *Breviarierna*, som strävat till allmängiltighet, fäster nämligen ingen uppmärksamhet vid den inre regionala mångfald, som förekom inom stiftet. En heltäckande genomgång av bevarat handskriftsmaterial skulle göra bilden skarpare, men det är klokt att göra detta först efter att inventeringen av de medeltida Henrikskällorna är färdig.
- ¹⁴ Om förkortningarna av texterna se Heikkilä 2005, 164–187.
- ¹⁵ Taitto 1998, 29; Maliniemi 1961.
- ¹⁶ Ang. festens uppkomst se t. ex. Helander, Sven, *Ansarskulten i nordn.* Bibliotheca theologiae practicae – Kyrkovetenskapliga studier 45. Stockholm 1989, 113–118.
- ¹⁷ *Finlands medeltidsurkunder.* Samlade och i tryck utgifna af Finlands Statsarkiv genom Reinh. Hausen. Band I-VIII. Helsingfors 1910–1935, nr. 1061–1062 (1396) (i fortsättningen FMU); *Registrum ecclesiae*

Aboensis eller Abo domkyrkas svartbok. Med tillägg ur Skoklosters codex Aboensis. I tryck utg. Af Finlands Statsarkiv genom Reinh. Hausen. Helsingfors 1890, nr. 279–280 (i fortsättningen REA); Jokipii 1989, 103; Ahnlund, Nils, ”Den nationella och folkliga Erikskulten”. *Erik den Helige. Historia – kult – relikier*. Studier utgivna under red. Av Bengt Thordeman. Stockholm 1954, 109–154, här 136; Rinne 1932, 206, 264; Jaakkola, Jalmari ”Kansallispyhimyksistä valtakunnan patronuksiin”. *Xenia Ruuthiana*. Finska Kyrkohistoriska Samfundets handlingar XLVII. Helsingfors 1945, 3–25.

¹⁸ Helander 1989, 181.

¹⁹ REA 334, 335; Ahnlund 1954, 137.

²⁰ Helander 1989, 143–144.

²¹ Se Helander 1989, 142.

²² Se Heikkilä 2005, 197–207. Ang. legendens *stemma* se Roos, Teemu, Heikkilä, Tuomas, Cilibrasi, Rudi & Myllymäki, Petri, *Compression-based Stemmatology: A Study of the Legend of St. Henry of Finland*. Pattern Analysis, Statistical Modelling and Computational Learning: <http://eprints.pascal-network.org/archive/00001818/01/stemma.pdf>, 1–19, här 11, 18–19; Roos, Teemu, Heikkilä, Tuomas & Myllymäki, Petri, ”A Compression-Based Method for Stemmatic Analysis” (2006), <http://www.cs.helsinki.fi/u/tonteri/pub/ecai06full.pdf>. Stemman visar schematiskt huvudlinjerna i textens spridning. Se även Heikkilä, Tuomas, ”Stemmatologi i Vadstena klostrets medeltida bibliotek”. *Nordisk Tidskrift för Bok- och Biblioteksväsen* 2007 (in press).

²³ Jfr. kartor: Heikkilä 2005, 79 och 168.

²⁴ Vid kartläggningen av handskrifterna har bara de handskrifter som innehåller *Sankt Henriks legend* beaktats. Dessutom tillkommer de i stort antal bevarade handskrifterna och fragmenten som innehåller bara sångstycken ur Henriks liturgi. Genom att ta med dem kan man betona den breda spridningen av vördnaden för Henrik.

²⁵ Pegelow, Ingall, *Helgonlegender i ord och bild*. Stockholm 2006.

²⁶ Ingall Pegelow (*Helgonlegender i ord och bild*. Stockholm 2006, 292) har samlat 26 medeltida kyrkor, men hennes kunskap baserar sig troligen närmast på anteckningar i Riksantikvarieämbetets Antikvarisk-topografiska arkiv. Det bör nämnas, att det helgon i hennes förteckning över existerande kalkmålningar som identifierat som Uppsalas / Finlands S:t Henrik i Brunby (Skåne) tydligt avbildar ett annat helgon med samma namn, Tysklands Henrik II.

²⁷ Till exempel i Finström, Nousis, Pyttis, Tövsala, Hille, Listlena och Tortuna.

²⁸ Roosvaal, Johnny, *S. Nicolai eller Storkyrkan i Stockholm*. III. *Inredning och lösa inventarier*. Sveriges kyrkor. Konsthistoriskt inventarium. Stockholm, band I, häft 3. Stockholm 1927, 393–394. Ang. altarskåp se även Lindblom, A., *Nordtysk skulptur och måleri i Sverige från den senare medeltiden*. Stockholm 1916, 1–5; Bennet, Robert, Wadström, Inger & Wilcke-Lindqvist, Ingeborg, *Sorunda kyrka*. Sveriges kyrkor. Södermanland. Bd. III:1. Stockholm 1972, 111 not 55; Rydbeck, Monica, ”Late Medieval Sculpture”. *Medieval Wooden Sculpture in Sweden. Volume IV*. The Museum Collection Catalogue. Stockholm – Göteborg – Uppsala 1964, 91–317, 204–207; Heise, C. G., *Lübecker Plastik*. Bonn 1926, 15; Norberg, R., ”Problemet Bertil målare i Stockholm”. *Fornvännen* 1961, 294; Nordman 1964, 427–428; Roosvaal, J., ”Bertil Målare aus Lübeck und seine Stockholmer Werkstatt”. *Nordelbingen* 12 (1936), 109–110.

²⁹ Se Rydbeck 1964, 204–207; Roosvaal 1927, 393–394.

³⁰ Det bör nämnas att S:t Henrik endast förekommer i målningar i 11 kyrkor enligt materialet i Nilséns (1986) aktningvärda kalkmåleriforskning. Se Nilsén, Anna, *Program och funktion i senmedeltida kalkmåleri. Kyrkmålningar i Mälardalskapen och Finland 1400–1534*. Stockholm 1986.

³¹ Bruket av namnet Lalli för att beteckna Henriks mördare i medeltida kontext är såtillvida betänkligt, att de tidigaste säkra bevisen för bruket av namnet och traditionens etablering är först från nya tiden. I den här studien används namnet i enlighet med vedertagen praxis och av praktiska orsaker även angående medeltiden.

³² Man har ansett att altarskåpet från Houtskär (ursprungligen Korpo?) är ett gott ”finländskt” exempel på hur de önskemål konstverkets beställare framfört avspeglas i slutresultatet. Altarskåpet innehöll uppenbarligen bilder beställda av donatorn. Angående önskningar och råd gällande beställningsverk, se t. ex. Bonsdorff, Jan von, *Kunstproduktion und kunstverbreitung im Ostseeraum des Spätmittelalters*. Finska fornminnesföreningens tidskrift 99. Helsingfors 1993, 119, 122–123, passim; Riska, Tove, ”Kyrkans inredning, målningsdekor och lösöre”. *Lojo kyrka*. Bidrag till Lojo sockenbeskrivning LVIII B. Lojo

- 1991, 143 (angående särskilt bildprogram för helgon: Edgren, Helena, ”Beställaren och bildennehålet. Några exempel från Finlands medeltida kyrkor”: *Museon muisti. Ritva Wärén jubelkirja*. Taidehistoriallisia tutkimuksia 31. Helsinki 2005, 137–146, här 141–143.
- ³³ FMU 4505: ”Preterea, reverendissime pater, perlecebris est memoria patronj vestrj et nostrj pariter beati Olavi martiris apud incolas patriae nostre vsque ad Nouagardiam, famosam ciuitatem Ruthenie, inclusue et quamplurime ecclesie in dyocesi nostra in honore et sub vocabulo ipsius sunt fabricate et dedicate. Si possibile esset particulam aliquam reliquiarum sui sacrati corporis obtinere, libenter vobis viceuersa de reliquiis patronj nostrj beati Henricj mitteremus.”
- ³⁴ Heikkilä 2005, 102–108.
- ³⁵ Se Meinander 1899, 46.
- ³⁶ Källström, O., *Medeltida kyrksilver från Sverige och Finland förlorat genom Gustaf Vasas konfiskationer*. Uppsala 1939, 117. Det är troligen frågan om Uppsalas / Finlands biskop Henrik trots att man i Linköping högaktade en egen biskop Henrik.
- ³⁷ Kilstrom, Bengt Ingmar, *Ärentuna kyrka*. Fjärde, renoverade upplagan. Upplands kyrkor 65. Eskilstuna 1996, 4–5.
- ³⁸ Åmark, M., *Sveriges medeltida kyrkklockor*. Stockholm 1960, 49.
- ³⁹ Åmark 1960, 52; Nisbeth, Åke, *Österunda kyrka*. Upplands kyrkor 126, s.l., s.a., 16
- ⁴⁰ Meinander 1899, 46; ang. Örebros Henriktradition se M. Pauli Juusteen. *Chronicon Episcoporum Finlandensium*. Disputationibus academicis proposuit Henr. Gabr. Porthan. Henrici Gabriellis Porthan, Opera selecta. Pars prima. Helsingfors 1859, 116.
- ⁴¹ Se Malin 1925, 147.
- ⁴² *Finlands medeltidssigill*. I afbild utgifna af Finlands statsarkiv genom Reinhold Hausen. Helsingfors 1900, nr. 11.
- ⁴³ REA 77; FMU 418; Malin 1925, 155.
- ⁴⁴ Palmkölds textstycke anser detta vara en av biskop Hemmings (d. 1367) förtjänster: ”Hemingh ... scrinium Sancti Henrici procurauit...” (se Maliniemi, Aarno, ”Suomen keskiajan piispainkronikan n.s. Palmköldin katkelma. Uudelleen julkaissut Aarno Maliniemi.” *Xenia Ruthiana*. Finska Kyrkohistoriska Samfundets handlingar XLVII. Helsingfors 1945, 385–391, här 388).
- ⁴⁵ Se Paavali Juusteen, *Catalogus et ordinaria successio episcoporum Finlandensium*. Edidit Simo Heininen. Finska Kyrkohistoriska Samfundets handlingar 147. Helsingfors 1988, 56.
- ⁴⁶ Palola, Ari Pekka, *Maunu Tavast ja Olavi Maununpoika – Turun piispat 1412-1460*. Finska Kyrkohistoriska Samfundets handlingar 178. Helsingfors 1997, 242–244.
- ⁴⁷ Angående utvecklingen av kulturen av Svenska rikets skyddshelgon se t. ex. Helander 1989, 181–192.
- ⁴⁸ Ackas: från Lübeck ca 1500; Nordman 1964, 326–464. Asikkala: Nordman 1964, 523–524. Brändö: från Lübeck ca 1440; Nordman 1964, 326–330. Finström: från Sverige, 1470-tal; Nordman 1964, 428–429. Hammarland: lybsk stil från 1470-talet; Nordman 1964, 426–427. Hollola: två skulpturer, lybsk stil från 1470-talet och en finsk från 1480-talet; Nordman 1962, 424–430; Hollola antemensale: se Riska, Tove, ”Kirkon irtaimisto”. *Hollolan kirkko. Asutuksen, kirkon ja seurakunnan historiaa*. Hämeenlinna 1985, 130–131. Kangasala: preussisk stil, 1440-tal. Korpo: svensk, 1470-tal; Nordman 1964, 430–431. Lemland: uppländsk stil från 1450-talet; Nordman 1964, 308, 429. Nousis: finsk 1410-1425; Nordman 1964, 283–284. Oripää: finsk ca 1500; Nordman 1964, 542. Pargas: finsk efter år 1500; Nordman 1964, 524. S:t Bertils: finsk senmedeltid; Nordman 1964, 529. Pyttis: två skulpturer, 1) före år 1500, lybsk stil, från Tallinn? 2) 1425–1450; dessutom Lalli i gotländsk stil från 1400-talet; Nordman 1964, 469–471. Pälkäne: finsk ca 1500; Nordman 1964, 542. Storkyro: två skulpturer, nordtysk (Danzig?) 1425-1450; nordtysk (Danzig) 1450; Nordman 1964, 414–416. Sääksmäki: från östra Tyskland eller Tallinn på 1500-talet; Nordman 1964, 471–472. Tammela: finsk, från slutet av medeltiden; Nordman 1964, 414. Ang. skulpturernas datering och proveniensier se även Museiverkets kartotek ”Medeltida skulpturer” (Helsingfors, Museiverket, Kulturhistoria). Bilder av samtliga: se Heikkilä 2005, *passim*.
- ⁴⁹ Virmo: finsk, 1420-tal. Houtskär: från år 1508, preussisk-danzig stil; Nordman 1964, 420–421. Salois: lybsk stil 1420-1430. Uskela: början av 1500-talet, finsk; Nordman 1964, 523. Urdiala: ca 1495, Albertus Pictors krets. Bilder av samtliga: se Heikkilä 2005, *passim*. Ang. bilder av Henrik se särskilt Nordman 1964; Hiekkänen 2003, 105, 185, 220, 239; Maliniemi 1961; Nygren 1945, 191–197.

- ⁵⁰ För en sammanställning, se Heikkilä 2005, 199–200 och *passim*.
- ⁵¹ *Diplomatarium Suecanum*. Band I–VIII. Stockholm 1829–1976, nr. 1746 (i fortsättningen DS).
- ⁵² Uppsala kyrkas relikförteckning: DS 3839.
- ⁵³ Meinander 1899, 46; se Rinne 1932, 264. Det kan nämnas, att man i Åbo stift grundade ett gemensamt altare för Erik och Henrik år 1400. Det är möjligt att man i samband med stiftandet av altarena i Uppsala och Åbo bytte relikor mellan domkyrkorna.
- ⁵⁴ Peringsköld, Johannes, *Monumenta Ullerakeriensia cum Upsalia nova illustrata*. Stockholm 1719, 27; Ahnlund 1954, 128, 140. Ang. Uppsala se även DS 79, 1719; FMU 6615.
- ⁵⁵ Meinander 1899, 46: det är frågan om den Heliga Treenighetens altare 1413, S sankt Mikael och Annas altare 1414, Sankt Tomas altare 1456 samt Sankt Eriks altare 1472.
- ⁵⁶ Se Heikkilä 2005, 199–200.
- ⁵⁷ Nordman 1964, 283; se riska, Tove, *Mynämäen rovastikunta*. Suomen kirkot. Turun arkkihiippakunta, II osa. Helsinki 1961, 232, 234.
- ⁵⁸ I samband med skulpturen finns en text: ”*E coelis sanctus Henricus*”. Se Peringsköld 1719, 22. Henrik var i egenskap av Eriks parallellhelgon även i en stark position i det numera förstörda bildprogrammet i domkyrkan: se Peringsköld 1719, 48–49.
- ⁵⁹ Stockholm, Riksantikvarieämbete, Antikvarisk-topografiska arkivet, Ikonografiska registret: ”S. Henrik, Uppsala domkyrka”.
- ⁶⁰ Jacobsson, Carina, *Beställare och finansärer. Träskulptur från 1300-talet i gamla ärkestiftet*. Uddevalla och Visby 2002, 308–309, 438; <http://www.historiska.se/medeltidsbild/visa/foremål.asp?objektid=94081857> (sök 19.12.2005); Wilcke-Lindqvist, I., *Tuna kyrka*. Upplands kyrkor 78. 3e uppl., rev. av B. I. Kilström. Katrineholm 1985, 12; Stockholm, Riksantikvarieämbetet, Antikvarisk-topografiska arkivet, Ikonografiska registret: ”S. Henrik, Tuna”.
- ⁶¹ Tuulse, Armin, ”Valö kyrka”. *Kyrkor i Frösåkers härad, norra delen*. Sveriges kyrkor. Uppland. Band II, häftet 4. Stockholm 1955, 423–518, 476, 478.
- ⁶² Se Tarkiainen, Kari, *Finnarnas historia i Sverige 1. Inflyttarna från Finland under det gemensamma rikets tid*. Helsingfors 1990, 32–37.
- ⁶³ Nilsén 1986, 144; Nordström, Folke, *Tensta kyrka*. Upplands kyrkor XLII. Uppsala 1951, 12–13, 17.
- ⁶⁴ Rydbeck 1964, 91–317, 173–175; Wilcke-Lindqvist, I., *Länna kyrka*. Sveriges kyrkor. Uppland II:3 . 1945, 365–366.
- ⁶⁵ Se Nilsén 1986, 21, 187; Kilström, Bengt Ingmar, *Vendels kyrka*. Upplands kyrkor 12. Andra, helt omarbetade upplagan. Strängnäs 1973, 16, 25; Tuule, Armin, *Kyrkor i Håbo härad. Södra delen. Konsthistoriskt inventarium*. Sveriges kyrkor. Uppland. Band VII, häfte 2. Stockholm 1962, 243–246; Andersson, Aron, *Medieval Wooden Sculpture in Sweden III*. Stockholm 1980, 74; Lindgren, M., *Bilden av Birgitta*. Höganäs 1991, 139, 181.
- ⁶⁶ Tuule, Armin, ”Spånga kyrka.” *Spånga och Hässelby kyrkor i Stockholm. Konsthistoriskt inventarium*. Sveriges kyrkor. Stockholms kyrkor. Band VIII, häfte 2. Stockholm 1959, 84–207, 122, 135 (bild), 138; Nilsén 1986, 18, 59, 136; Henschen Ingegerd & Tuulse, Armin, *Kyrkor i Vallentuna härad. Västra delen. Konsthistoriskt inventarium*. Sveriges kyrkor. Uppland. Band V, häfte 2. Stockholm 1954, 198, 200; Andersson 1980, 117, Rydbeck 1964, 204–207; Tuulse, Armin, *Kyrkor i Färentuna härad. Mellersta delen. Konsthistoriskt inventarium*. Sveriges kyrkor. Uppland. Band VI, häfte 2. Stockholm 1956, 336–344; Nilsén 1986, 115.
- ⁶⁷ Tuulse, Armin, *Kyrkor i Uppland. Håbo härad. Mellersta delen. Konsthistoriskt inventarium*. Sveriges kyrkor. Uppland. Band VII, häfte 3. Stockholm 1963, 548–550; <http://www.historiska.se/medeltidsbild/visa/foremal.asp?objektid=940826A2> (Gamla Uppsala); Bonnier, Ann-Catrin & Bennett, Robert, *Kulla och Hjalsta kyrkor. Laguna härad*. Sveriges kyrkor. Uppland. Band XII:1. Stockholm 1970, 21; Rydbeck 1964, 91–317, 282–284; Hellner, Brynolf, ”Hille kyrka.” *Gästriklands landskyrkor. Konsthistoriskt inventarium*. Sveriges kyrkor. Gästrikland. Häfte 2. Stockholm 1936, 151–158; Cornell, Henrik, *Norrlands kyrkliga konst under medeltiden*. Uppsala 1918, 188; Karlsson, Lennart, ”Träskulpturen.” *Den gotiska konsten. Signums svenska konsthistoria IV*. Lund 1996, 281; Rydbeck 1964, 132–135; Kilström, Bengt Ingmar, *Listlena kyrka. Trögs härad*. Sveriges kyrkor. Uppland. Band IX:2. Stockholm 1969, 104–122, 125–131. Se även Kilström, Bengt Ingmar, *Härkeberga kyrka. Trögs härad*. Sveriges kyrkor. Uppland. Band IX:1.

Stockholm 1968, 21–22, 48; Andersson 1980, 151; Lindgren 1991, 179; <http://www.historiska.se/medeltidbild/visa/foremal.asp?objektid=940809A1> (sök 19.12.2005); Curman, Gunilla & Curman, Sigurd, *Kyrkor i Sollentuna härad. Norra delen. Konsthistoriskt inventarium. Sveriges kyrkor. Band VI, häfte 5.* Stockholm 1958; Sundquist, N., *Danmarks kyrka. Upplands kyrkor 99. 2., rev. upplaga.* Uppsala 1972, 17.

⁶⁸ Billow, Anders, Bohrn, Erik & Tuulse, Armin, *Kyrkor i Långhundra härad. Södra delen. Sveriges kyrkor. Uppland. Band III, häfte 2.* Stockholm 1952, 204–206 (bild 206); Karlsson, Ann Mari, *Knivsta kyrka. Upplands kyrkor 118a.* Katrineholm s.a., 8–9; Bolinder, Gustaf, ”Knivsta kyrka.” *Kyrkor i Erlinghundra härad. Konsthistoriskt inventarium. Sveriges kyrkor. Uppland. Band IV.* Stockholm 1912, 105–130, här 116–117; Nilsén 1986, 21, 183.

⁶⁹ Dessutom bör man beakta att då forskarna opererar med konstgjorda begrepp angående kronologi, så som århundraden, betonas sekelskiften och seklers mitt uppenbarligen för starkt som brytningstider. Forskaren anser att det är säkrare att dater något föremål från slutet av medeltiden mer allmänt t. ex. till 1400-talet eller dess senare hälft än till 1500-talets sida. Fenomenet är bekant även gällande datering av medeltida handskrifter.

⁷⁰ Åmark 1960, 52; Nisbeth, *Österunda*, 16.

⁷¹ Nilsén 1986, 21.

⁷² Meinander 1899, 45.

⁷³ T.ex. Lund, Universitetsbiblioteket, Fragment 106 (saec. XIV in.); Uppsala universitetsbibliotek, Ms. C55 (saec. XIV); se Heikkilä 2005, 333–335, 344–347.

⁷⁴ Heikkilä 2005, 200. Inom gruppen finns två olika texttraditioner. Se även Heikkilä 2007, in press.

⁷⁵ Stockholm, Riksantikvarieämbetet, Antikvarisk-topografiska arkivet, Ikonografiska registret: ”S. Henrik, Södra Hestra”; Andersson 1980, 140–141; Lindquist, G., ”En altarskåpsdörr från Jonsbergs socken.” *Meddelanden från Östergötlands och Linköpings stadsmuseum.* Linköping 1959, 53–55.

⁷⁶ Thordeman, Bengt, *Medieval Wooden Sculpture in Sweden. Volume I. Attitudes to the Heritage.* Stockholm – Göteborg – Uppsala 1964, 30.

⁷⁷ Rydberck 1964, 91–317, 252–255; Nordman 1964, 484–485; Nilsén 1986, 151, Nilsén, Anna, ”Kalkmålningarna i Tortuna kyrka.” *Imagines mediales. Ars Suetica 7* (1983). Altarskåpet i Stora Tuna, där Henrik är avbildad på skåpets dörr, är numera i Amsberg. T. ex. i Pegelows (1996, 292) förteckning anses skåpet därmed ha kommit från Amsberg.

⁷⁸ Nilsén 1986, 432; Nilsén 1983, 327.

⁷⁹ Nordman (1964, 485) anser att det finns så många stilmässiga likheter mellan Henriksskulpturen i Tövsala och den ensamme Henrik i Tortuna, att Nordman är benägen att anse att de är verk av samma mästare eller kommer från samma mästars skola. Det kan nämnas att Henrik i Tövsala har Lalli som attribut.

⁸⁰ T. ex. Palola 1997, 242–244.

⁸¹ Nordman 1964, 283; Riska 1961, 232, 234.

⁸² FMS 18 (från år 1421); ang. sarkofagen se Edgren, Helena, ”Sankt Henrik”. *Pybän Henrikin sarkofagi.* Red. Helena Edgren & Kirsti Melanko. Vammala 1996, 38–48; Heikkilä 2005, 257–261; Palola 1997 223, 244; Nygren 1945, 195–197.

⁸³ Palola 1997, 244; Linna 1996, 186; Nordman 1964, 328.

⁸⁴ *Legenda s. Henrici*, lect. 5 (Heikkilä 2005, 408–410, raderna 55–64).

⁸⁵ Jacobsson 2002, 308–309, 438; Wilcke-Lindqvist 1985, 12; (första upplagan Uppsala 1956, 12–13) Se även Cornell, H., Utställningen av äldre kyrklig konst i Uppsala 1918. Katalog. Uppsala 1918, 65.

⁸⁶ Jacobsson 2002, 308–309, 438; <http://www.historiska.se/medeltidbild/vis/foremal.asp?objektid=940818S7> (sök 19.12.2005); Wilcke-Lindqvist 1985, 12; Stockholm, Riksantikvarieämbetet, Antikvarisk-topografiska arkivet, Ikonografiska registret: ”S. Henrik, Tuna”.

⁸⁷ T. ex. Henriksskulpturen i Storkyo verkar från början ha avbildat Nicolaus, som ändå senare ändrats till Henrik genom att lägga till mördaren Lalli under hans fötter. Se Nordman 1964, 414, 416; Meinander 1908, 247–248, 253–254; Heikkilä 2005, 50.

⁸⁸ Med finns även altarskåpens målningar. Angående de i Finland bevarade bilderna i Henriks altarskåp: se Heikkilä 2005, *passim*. Om man även tar med ett *antemensale* från Virmo och sarkofagen från Nousis

i granskningen, blir resultaten desamma.

⁸⁹ Av Henriksbilderna är det endast Storkyro, Pyttis och Vörå skulpturer som bär skägg. Deras skägg har förklarats genom att det från början skulle ha varit fråga om skulpturer föreställande S:t Nicolaus, som senare ändrats om till att avbilda Henrik genom att lägga till mördaren Lalli. Se Nygren 1945, 192; Meinander 1908, 149. Ingen av de nämnda skulpturerna är av svensk eller finsk tillverkning, utan de är alla förda hit från södra delarna av Östersjön.

⁹⁰ <http://www.historiska.se/medeltidbild/mbbilder/bilder/94/9433196.jpg> (sök 9.7.2006). Se Nilsén 1986, 18, 59.

⁹¹ Nygren 1945, 194–195.

⁹² Följande kyrkors Henriksbilder eller –altarskåp, i kronologisk ordning: Vörå (från östra Tyskland, ca 1450), Lemland (Uppland, 1450-talet), Korpo (möjl. Uppländsk, 1470-talet eller litet yngre), Hollola (inhemsk, ca 1500), Pargas (inhemsk, efter år 1500), S:t Bertils (inhemsk, ca 1500), Uskela (inhemsk, ca 1500) och Tammela (inhemsk, från slutet av medeltiden). Ang. datering och ursprung har jag här följt Nordman (1964, *passim*).

⁹³ I kronologisk ordning: Valö (svensk, första fjärdedelen av 1400-talet), Hille (1400-talets mitt eller senare del), Håtuna (svensk, 1450-talet), Hammarby (lybsk, 1460-talet), Stockholm (numera Österåker, lybsk 1468), Salem (lybsk, 1470-talet), Kulla (svensk, andra hälften av 1400-talet), Övergran (lybsk, ca 1475), Gamla Uppsala (svensk, slutet av 1400-talet), Västra Ryd (lybsk 1479), Listlena (lybsk, 1480-talet), Jumkil (1400-talets sista fjärdedel), Sorunda (lybsk, ca 1495), Tortuna (svensk, slutet av 1400-talet eller ca 1500), Kårsta (lybsk, ca 1500).

⁹⁴ Se Nilsén 1986, 38, 445; Nisbeth, Åke, *Härkeberga kyrka*. Upplands kyrkor 81. Nionde, omarbetade upplagan. Eskilstuna 2004, 15.

⁹⁵ I den latinska legenden förbises samma scen bara genom att i allmänna drag konstatera att mördaren skröt med sitt dåd. För vem, det berättar inte legenden. Kontakten mellan Adam och dödsrunan Lalli betonas även av att båda kom i trångmål på grund av sina hustrur. I dödsrunan är det nämligen Kerttu som uppmanar Lalli att förfölja biskopen. Se Nilsén (1986, 445), som dock övertolkar både Henriklegenden och dödsrunan.

⁹⁶ För en allmän genomgång, se Heikkilä 2005, 246–256.

⁹⁷ Nilsén 1986, 19, 96; Kilstrom 1968, 21–22; Nisbeth 2004, 6, 15.

⁹⁸ Det bör nämnas, att målningarna i det numera förstörda altarskåpet i Storkyro även föreställer liknande scener, som kunde ha baserat sig på *Biskop Henriks dödsruna*. Deras exakta datering har ändå varit mycket problematisk, ty de finns endast bevarade som teckningar gjorda av Elias Brenner på 1700-talet. Det är svårt att basera några teser på dem. Från kyrkan har dock bevarats en Henrikskulptur, som man har ansett uppvisa likheter med de Henriksmålningar som Brenner kopierat. Den ifrågavarande skulpturen, som tidigare tillhört ett altarskåp, har daterats till tiden strax efter mitten av 1400-talet och representerar ett verk från Danzig. Se Nordman 1964, 640; Meinander 1908, 253–254.

⁹⁹ Tensta (?), Österunda, Tövsala, Salois, Finström, Storkyro, Sänga, Börje, Härkeberga, Högsby, Skellefteå, Urdiala, Stora Tuna, Utsätter, Knivsta, Houtskär, Pälkäne och Hattula. Även på bilden på den traditionellt till 1420-talet daterade S:t Henriks sarkofag i Nousis utför mördaren sitt onda dåd med en yxa.

¹⁰⁰ Angående diskussionen om Sankt Henriks s.k. *kallolaite*, se Heikkilä 2005, 109–112.

¹⁰¹ Heikkilä 2005, *passim*.

¹⁰² I bakgrunden inverkar å sin sida även bevarandet av det medeltida, mycket digra Vadstena klosterbibliotek i Linköpings stift, vilket förvrider bilden i förhållande till övriga svenska stift.

¹⁰³ Ericus Olai, *Chronica Regni Gothorum*. Textkritische Ausgabe von Ella Heuman und Jan Öberg. Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Latina Stockholmiensia XXXV. Stockholm 1993, 67 (XV, 8); *Historia Svevorum Gothorumque*, Per Reverendum Dominum Ericum Olai, sacrae theologiae doctorem, et ecclesiae. Vbsalensis Decanum, Centrum & Quinquaginta ante annos fideliter consinnata... Nunc vero opera & studio Johannes Messenii Ab innumeris propemodum Amanuensium erroribus vindicata... Stockholmiae Anno MDCVXX, liber secundus, 89; Ferm, Olle, „När och för vem skrev Ericus Olai sin Chronica regni Gothorum“. *Lychnos* (1993), 151–167.